

УДК 947.2:323.311

А. А. Дамарад, кандыдат гістарычных навук, асістэнт (БДТУ)

**УРАДАВЫЯ МЕРАПРЫЕМСТВЫ ПА СКАРАЧЭННІ КОЛЬКАСЦІ ШЛЯХТЫ
Ў БЕЛАРУСІ Ў КАНЦЫ XVIII – ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XIX СТ.**

Публікацыя закранае праблему неадпаведнасці статуса шляхты Беларусі традыцыйным уяўленнем пра дваранства ў Расійскай імперыі, а таксама ўрадавыя спробы вырашыць гэтае пытанне ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. Падкрэсліваецца аб'ектыўнасць працэсу скарачэння колькасці шляхты, адначасова яго непазбядаўнасць і паступовае ўскладненне. Важным момантам гэтай палітыкі з'яўлялася таксама выключна сацыяльна-палітычная мэтазгоднасць яе правядзення пры адсутнасці значнага ўплыву нацыяльнага фактара. Пры гэтым улады не пакідалі спадзяванняў на вырашэнне праблемы праз захаванне бачнасці для мясцовай шляхты сваёй запатрабаванасці.

The article deals with the problem of discrepancy of Belorussian nobility status to traditional representations about aristocracy in Russian Empire as well as its government attempts to solve this problem in late XVIII–XIX ct. The accent is made on objectivity of process of reduction of quantity of nobility, its inconsistency and gradual complication. Also, important point is the sociopolitical reason of this process in the absence of the very strong influence of the national factor. Thus the authorities didn't leave hopes of creation of visibility of the necessity for system for nobility.

Уводзіны. Атрымаўшы ў падданства насельніцтва ўсходняй часткі былой Рэчы Паспалітай, урад Расійскай імперыі сутыкнуўся са шляхецкім пытаннем. Галоўным у ім была не праблема вернасці шляхты расійскай кароне, а праблема вялікай колькаснай дыспарпорцыі. Мясцовае вышэйшае саслоўе значна пераўзыходзіла па сваёй колькасці само расійскае дваранства. Справа ў тым, што, прысягаючы на вернасць царскай уладзе, мясцовая шляхта ў масавым парадку дэманстравала свой лаялізм, падмацаваны страхам страціць тое невялікае, у асноўным, багацце, якім яна валодала. Прычым толькі па «літоўскіх» (Віленскай, Гродзенскай) і «беларускіх» (Магілёўскай, Мінскай і Віцебскай) губернях шляхта ў 40-я гг. XIX ст. складала каля 200 тыс. чалавек і па гэтым паказчыку амаль даганяла ўсё расійскае дваранства ў цэлым. Калі ўлічваць таксама шляхту ўкраінскіх губерняў, то атрымліваецца, што па колькасным паказчыку шляхта былой Рэчы Паспалітай пераўзыходзіла астатняе дваранства Расійскай імперыі амаль на 150 тыс. чалавек.

Асноўная частка. З улікам былога вопыту па інтэграцыі ў расійскае дваранства, напрыклад, грузінскай знаці і з аналізам яе недахопаў, калі сукупнасць княскіх родаў Расійскай імперыі зрабілася ледзь не на палову грузінскай па паходжанні, улады не жадалі паўтарэння памылак, якія б пагражалі размыццём асноўнай апоры расійскага абсалютызму. Спрыяла гэтаму і выразная дыферэнцыяцыя шляхты на дробную, пасесійную і магнатаў. Каля 40% шляхты адносілася да так званай «загонай», якая не мела прыгонных, а 55% не мела зямлі [1, с. 201]. Зразумела, што такое становішча не магло задавальняць цэнтральныя расійскія ўлады, паколькі, як паказала практыка першай

паловы XIX ст., гэтая група шляхты не выконвала прадугледжаных дзяржавай сацыяльных функцый і часта ператваралася ў базу для антыўрадавых выступленняў.

У адносінах да мясцовай арыстакратыі палітыка была зразумелай: прыцягнуць яе на свой бок і ператварыць у правадыра імперскай палітыкі, накіраванай, у прынцыпе, на нівеліроўку мясцовых асаблівасцяў. Адным з вынікаў яе з'явілася фактычна поўнае захаванне ранейшых пазіцый, якія былі ў тытулаванах родаў у літоўскіх і беларускіх губернях. Але ў адносінах да нетытулаванаў шляхты праявіўся зусім іншы падыход. З першых гадоў панавання Санкт-Пецярбурга на беларускіх землях ажыццяўляецца палітыка па наўмысным скарачэнні абсалютнай колькасці прадстаўнікоў акрэсленага саслоўя. Выклікана гэта было адзначанымі вышэй аб'ектыўнымі прычынамі. Высветлілася таксама, што шмат хто жадаў выкарыстаць дваранскія правы ў сваіх асабістых мэтах (не плаціць падаткі, валодаць свабодай перамяшчэння і г. д.). Першыя ж рэвізіі паказалі, што ў дваранскае саслоўе трапіла вялікая колькасць асоб, якія шляхціцамі раней увогуле не з'яўляліся. Так сталася па прычыне неразумення ў першыя гады расійскай улады мясцовых асаблівасцяў. Напрыклад, рэвізія 1811 г. выявіла, што да шляхецкага стану запісана каля 200 тыс. чалавек з іншых саслоўяў толькі таму, што яны размаўлялі па-польску і былі рыма-каталіцкага веравызнання. З іншага боку, не ўсе асобы, што мелі дваранскія правы, былі запісаны дваранамі.

Нагадаем, што прысяга новай уладзе сярод беларускай шляхты не сустрэла фактычна ніякага супраціўлення. Адначасова да землеўладальнікаў, якія не прысягалі, расійскія ўлады адносіліся вельмі цяжка, падаўжаючы яе тэрміны і

прымаючы ў сваё падданства. Абяцанаму секвестру і канфіскацыі падвергліся землі з насельніцтвам не больш за 30 тыс. сялян. Хрэстаматычным стаў прыклад паводзін фаміліі князёў Чартарыйскіх, якія, каб пазбегнуць канфіскацыі сваіх уладанняў на землях, падначаленых Расійскай імперыі, паслалі прадстаўнікоў свайго рода ў Санкт-Пецярбург з просьбай аб вяртанні маёмасці.

Гледзячы на шляхту беларускіх зямель як на рускую па паходжанні, але польскую па духу, урад адначасова, відавочна, не жадаў распаўсюджвання ідэй польска-шляхецкай анархіі ў асноўнай частцы дзяржавы. В. В. Ключэўскі, характарызуючы падзелы Рэчы Паспалітай, пісаў, што Расія «не присвоила ничего исконно польского, отобрала только свои старинные земли да часть Литвы, некогда прицепившей их к Польше» [2, с. 295]. Сама імператрыца Кацярына II асабіста неаднаразова падкрэслівала, што ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай да Расійскай імперыі не было далучана нават маленькага кавалка польскай зямлі. Напрыклад, сцвярджалася, што «не толькі ў Полацку, але і ва ўсёй Літве ўсе справы ва ўсіх судах у XVII ст. вяліся на рускай мове, што гады адзначаліся ад стварэння па грэчаскім вылічэнні, што цэрквы іх былі звычайна будаваны алтаром на ўсход» [3, с. 73]. Аднак неабходна падкрэсліць, што вышэйшы стан тагачаснага мясцовага грамадства ў асноўнай сваёй масе спавадаў рыма-каталіцызм і не вылучаў сябе з польскай культуры. Гэтак сталася яшчэ з часоў Адраджэння, калі каталіцкі касцёл лічыў сябе правадніком хрысціянскай веры на ўсходзе Еўропы, адначасова з'яўляючыся на беларускіх землях моцным фактарам паланізацыі. У канцы XVIII ст. улады звярталі ўвагу на гэтую акалічнасць і не праводзілі ніякай абмежавальнай палітыкі да каталіцкай шляхты. У звароце да сваіх новых падданных Кацярына II абяцала, што «свабоднае веравызнанне ад продкаў набывае... у цэласнасці захаваныя будучы» [4, с. 147]. Паводле ўрадавых звестак, праваслаўнымі былі, прыблізна, толькі дзве тысячы шляхцічаў, але іх беднасць не дазваляла ім уплываць на жыццё ў губернях праз сістэму дваранскіх выбараў.

Была пакінута за шляхтай і такая выключна дзяржаўная манаполія, як права на вінакурэнне, што зусім супярэчыла расійскім парадкам. Не ўводзіліся абмежаванні і на ўжыванне польскай мовы. У прыватнасці, у пасяджэнні павятовага суда ў 1798 г. пратакол вёўся на польскай мове. Прычым упісаная ў яго вытрымка з прывілея на маёнтак XVII ст. былі перакладзены са старабеларускай мовы на польскую [5, лл. 87–88]. Нават у складанні спраў пра дваранскае паходжанне выкарыстоўвалася польская мова.

Напрыклад, у радаводнай справе Кантрымаў, складзенай у 1800 г., абсалютна ўсе дакументы былі прадстаўлены па-польску. Дэкларавала Кацярына II і захаванне старой выбарнай судовай сістэмы ў «беларускіх» губернях. Нягледзячы на нерашучыя меры дзяржавы па ўніфікацыі судовай з расійскімі, канчаткова гэтыя крокі ўладаў далі вынік толькі ў 30-я гг. XIX ст. Паводле закону ад 30 кастрычніка 1831 г., усё прававодства было пераведзена на рускую мову, а земскія і гродскія суды былі пераўтвораны ў павятовыя [6, с. 322].

Імкненне скараціць колькасць шляхты ў заходніх губернях Расійскай імперыі прасочваецца літаральна з першых дзён знаходжання беларускіх земляў пад скіпетрам імператрыцы Кацярыны II. Сучасныя даследчыцы С. Л. Лугаўцова і Г. М. Туміловіч пасля ўважлівага вывучэння ўказаў і распараджэнняў 1772–1796 гг. зрабілі такую выснову. Цікава, што практычныя крокі ўладаў па абмежаванні ўдзелу немажливой шляхты ў дваранскіх выбарах былі пакладзены яшчэ ў 1773 г. разам з устанаўленнем фіксаванага маёмаснага цензу. Закон увогуле не дапускаў да ўдзелу ў дваранскіх выбарах тых прадстаўнікоў шляхты, якія не служылі на расійскай службе або атрымалі замежныя тытулы і ўзнагароды. Гэтым ад карыстання саслоўнымі прывілеямі адсякалася тая частка шляхты, на конт лаяльнасці якой да самадзяржаў былі пэўныя сумненні. Аднак шляхта да пазбаўлення яе правоў «złotoj wolności» ставілася вельмі хваравіта. Кансерватыўнае імкненне захаваць прыныцы «nihil novi», славыты шляхецкі кансерватызм у рэшце рэшт прыводзіў у некаторых выпадках нават да выступленняў супраць цэнтральнай улады. Па тых ці іншых прычынах вельмі кансерватыўная па сваёй прыродзе шляхта не жадала прыстасоўвацца да новых умоў, у прыватнасці да палітычнага бяспраўя, тым больш што яна яшчэ ў 1780-я гг. удзельнічала ў павятовых соймаках. Трэба заўважыць, што нешта падобнае, але ў меншым маштабе, адбывалася на Смаленшчыне, якая адышла да Расіі на некалькі стагоддзяў раней і дзе мерапрыемствы па скарачэнні колькасці шляхты завяршыліся паспяхова.

Дадзеная палітыка па шляхецкім пытанні, якая сфарміравалася за перыяд царавання Кацярыны II і Паўла I, атрымала выразны працяг таксама пры наступных манархах: Аляксандр I і Мікалай Паўлавічы. Аляксандр I увогуле праводзіў вельмі асцярожную палітыку ў адносінах да дваранства заходніх губерняў, паколькі спадзяваўся знайсці ў ім непасрэдную палітычную апору. Мусіць, менавіта гэтым можна растлумачыць падтрымку расійскім імператарам нават спадзяванняў некаторай часткі шляхты

(найперш арыстакратыі) на аднаўленне дзяржаўнасці Рэчы Паспалітай. Але агульнай дзяржаўнай палітыкі ў адносінах да дробнай шляхты ён не змяніў, паслядоўна абмяжоўваючы яе ўдзел у дваранскіх выбарах.

Другім спосабам зменшыць колькасць шляхты на беларускіх, украінскіх землях стала сумна вядомая люстрацыя шляхецкага паходжання. У храналагічным парадку ўсе фармальна-юрыдычныя змены і новаўвядзенні ўладаў у гэтай сферы прасачыла ў сваёй манаграфіі С. Л. Лугаўцова [7]. Але цікаўнасць прадстаўляюць, перш за ўсё, фактычныя вынікі гэтай палітыкі. На наш погляд, менавіта яны мелі вырашальнае значэнне для інтэграцыі шляхты беларускіх зямель у склад дваранства Расійскай імперыі.

Прыход да ўлады імператара Мікалая I у 1825 г. стаў пачаткам новага этапа ў грамадскім і дзяржаўным жыцці Расійскай імперыі. Звычайна перыяд 1825–1855 гг. характарызуецца ў гістарыяграфіі як рэакцыйны. Для праблемы інтэграцыі шляхты беларускіх зямель у грамадска-палітычную сістэму Расійскай імперыі найбольшае значэнне мелі падзеі паўстання 1830–1831 гг. і мерапрыемствы ўрада па прадухіленні падобных антыўрадавых выступленняў у далейшым. Само паўстанне 29 лістапада 1830 г. у Варшаве стала поўнай нечаканасцю для ўрада. Цікава, але насуперак меркаванню польскіх даследчыкаў, расійскі вучоны М. А. Троіцкі піша, што галоўнай прычынай гэтага выступлення быў нацыянальны прыгнёт, якому падвяргаўся польскі народ [8, с. 123]. Пра тое, што паўстанне ўспыхнула без папярэдняга плана, сведчылі міністр фінансаў князь Друцкі-Любецкі і дэпутат сойма Царства Польскага граф Язерскі, якія прыехалі ў Санкт-Пецярбург з просьбамі захаваць правы аўтаноміі Царства Польскага. Падзеі паўстання 1830–1831 гг. на беларускіх землях падрабязна апісаны ў манаграфіі В. В. Гарбачовай. Па яго выніках да следства ў беларуска-літоўскіх губернях было прыцягнута 2878 чалавек [9, с. 119]. Наступныя мерапрыемствы ўладаў паказалі, што быў узят курс на поўную ўніфікацыю Беларусі, Літвы і Правабярэжнай Украіны з цэнтральнымі губернямі Расійскай імперыі.

Першая палова 1830-х гг. стала, на думку С. Л. Лугаўцовай, пачаткам высяпявання недаверу і нават нянавісці да палітыкі цэнтральных уладаў з боку шляхты: «Чрезмерное усердие правительственных чиновников, необоснованные обыски и аресты, секретный надзор полиции только усиливали взаимное недоверие представителей власти и местного дворянства. Именно в 30–50-е гг. XIX в. в дворянском обществе белорусских и украинских губерний

вызревает та неприязнь и даже ненависть ко всему русскому» [7, с. 15]. Не ўступаючы ў палеміку з высновамі даследчыцы, заўважым, што перагібы на месцах перашкаджалі інтэграцыі шляхты ў склад расійскага дваранства.

Галоўнымі захадамі самадзяржаўя, якія паўплывалі на працэс інтэграцыі шляхты ў склад дваранства Расійскай імперыі, стаў указ ад 19 кастрычніка 1831 г. «О разборе шляхты в западных губерниях и об устройстве сего рода людей» і спецыяльнае распараджэнне аб выбарах у заходніх губернях 1835 г.

Указ 19 кастрычніка 1831 г. замацоўваў ускладнены двухступенны парадак пацверджання дваранскіх правоў шляхтай спачатку ў Дваранскіх дэпутацкіх сходах, а затым у Герольдыі Сената. Тым, хто здолеў пацвердзіць сваё дваранства, гарантаваліся ўсе правы і перавагі дваранства Расійскай імперыі. Для тых прадстаўнікоў шляхты заходніх губерняў, якія не даказалі дваранства, спецыяльна быў створаны новы грамадскі стан аднадворцаў заходніх губерняў. Відаць, улады сапраўды імкнуліся ўнесці яснасць у шляхецкае пытанне. Яны адразу заўважылі цікавую акалічнасць: у некаторых губернях, што адышлі да Расіі ад Рэчы Паспалітай, колькасць зацверджаных у дваранстве толькі павялічвалася. Таму Сенат 11 лістапада 1832 г. зацвердзіў Закон аб паўторнай рэвізіі Герольдыяй Дваранскіх дэпутацкіх сходаў. Найбольшага выніку, аднак, праверка дасягнула па Правабярэжнай Украіне.

Само па сабе прадстаўленне дакументаў аб шляхецкім паходжанні не заўсёды дазваляла атрымаць статус двараніна Расійскай імперыі. Напрыклад, шляхцічы Гродзенскай губерні Грыгаровічы прыступілі да працэсу даказвання паходжання яшчэ ў пачатку XIX ст. Аднак, нягледзячы на прызнанні губернскім дэпутацкім сходам дваранскіх правоў у 1802 і 1838 г., Герольдыяй Грыгаровічам двойчы ж было адмоўлена. Апошні раз у адпаведнай пастанове адзначалася, што «доказательства о дворянстве рода Грегоровичей признаны недостаточными указам Временного присутствия Герольдии от 27 июля 1840 г.» [10, л. 11]. Падобныя факты можна тлумачыць толькі выпадковай праявай наўмысных імкненняў да скарачэння колькасці дваранства мясцовага паходжання ў заходніх губернях Расійскай імперыі, паколькі доказы, прадстаўленыя Грыгаровічамі, нічым не адрозніваліся ад доказаў, напрыклад, Матулевічаў. Апошнія пражывалі ў Віленскім павеце і здолелі пацвердзіць свой дваранскі статус у Расійскай імперыі на працягу 1800–1842 г. [11, л. 15]. Увогуле, да сярэдзіны XIX ст. праблема з непрызнаннямі дваранскіх правоў для асобных родаў практычна не паўставала. Так,

праведзенае намi вывучэнне архiва канцэлярыi Вiленскага губернскага дэпутацкага сходу дазваляе сцвярджаць, што да 1840-х гг. у гэтай губернi амаль не было фактаў адмаўлення ў пацверджаннi дваранства. Прыклад Грыгаровiчаў – адзiн з нешматлiкiх, калi Герольдыяй не зацвярджалiся шляхецкiя правы пэўнага роду Вiленскай губернi. Падобны лёс напаткаў Шабуневiчаў, якi праходзiлi па спісах Ашмянскага павета. У рэзалюцыi Герольды ад 1842 г. гаварылася, у прыватнасцi: «видно, что ныне не представлено всех документов в приведенных выше прописанных определениях» [12, л. 4].

Таму, на наш погляд, працэс, якi атрымаў назву «разбору» шляхты, быў па сваёй сутнасцi аб'ектыўна непазбежны. Ён быў накіраваны не супраць усяго шляхецтва, а толькi супраць дробнай шляхты, якая новым расійскiм крытэрыям i ўяўленням аб дваранстве ў сваёй масе, вiдавочна, не адпавядала. Г. М. Тумiловiч у характарыстыцы гэткай палiтыкi заўважае, што да гэтай групы насельнiцтва адносiлi тых, хто ўвогуле не валодаў нi прыгоннымi, нi зямлёй [13, с. 115]. Па вобразным выразе В. В. Ключэўскага, яшчэ з эпохi Пятра I у Расійскай iмперыi дваранскае саслоўе «старалось подчищаться, стряхивая с себя прилипавшие к нему сторонние элементы» [2, с. 332].

Заклучэнне. Безумоўна, абсалютысцкая расійская манархiя вымушана была праводзiць палiтыку, скiраваную на ўмацаванне ўнутранага адзiнства i аднастайнасцi «благородного российского дворянства» як агульнадзяржаўнага саслоўя безадносна да нацыянальнай прыналежнасцi яго прадстаўнiкоў. Гэта само па сабе патрабавала выключэння з дваранскiх шэрагаў нашай дробнай i драбнюткай чыншавай, засяцкавай i загонавай шляхты. Колькасная перавага «былой польскай шляхты» ў дачыненнi да карэннага расійскага дваранства была, вiдавочна, недапушчальная. Вiдаць, гэты матыў, зусiм не прага помсты за ўдзел у паўстаннях, быў галоўнай прычынай знакамых «разбораў» шляхецтва. Трэба падкрэслiць, што расійскiя ўлады таксама мусiлi праводзiць адпаведныя санацыйныя мерапрыемствы, лiтаральна чысцiць шэрагi шляхецтва ад тых шматлiкiх «нядобрасумленных» асоб, якiя падманам упiсалiся ў дваранства па фальшывых дакументах у першыя гады пасля падзелаў Рэчы Паспалiтай. Нарэшце, як паказвае параўнанне стану спраў у Вiленскай i Мiнскай губернях, працэнт незацвярджаных у дваранстве залежаў, увогуле, не столькi ад палiтыкi цэнтральных уладаў, колькi ад пазiцыi мясцовых уладаў.

Лiтаратура

1. Люты, А. М. Сацыяльна-эканамiчнае развiццё ў Беларусi ў другой палове XVIII – першай палове XIX ст. / А. М. Люты. – Мiнск: БДПУ, 2004. – 320 с.
2. Ключевский, В. О. Русская история. Полный курс лекций: в 3-х кн. / В. Ключевский. – Ростов н/Д: «Феникс», 1998. – Кн. 3. – 576 с.
3. Гiсторыя Беларусi: у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [i iнш.]. – Мiнск: Экаперспектыва, 2000–2005. – Т. 4: Беларусь у складзе Расійскай iмперыi (канец XVIII – пач. XX ст.) / М. Бiч [i iнш.]. – 2005. – 518 с.
4. Емяльянчык, У. П. Паланез для касiнераў: (3 падзей паўстання 1794 г. пад кiраўнiцтвам Т. Касцюшкi на Беларусi) / У. П. Емяльянчык. – Мiнск: Беларусь. – 160 с.
5. Актовая книга «Минский земский повестовый суд» // НГАБ. – Фонд 686. – Оп. 1. – Д. 9. – 96 л.
6. Юхо, Я. А. Гiсторыя дзяржавы i права Беларусi: вучэб. дапаможнiк: у 2 ч. / Я. А. Юхо. – Мiнск: РiВШ БДУ, 2000. – Ч. 1. – 352 с.
7. Луговцова, С. Л. Политика российского самодержавия по отношению к дворянству Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX века / С. Л. Луговцова. – Мiнск: БГПУ им. М. Танка, 1997. – 78 с.
8. Троицкий, Н. А. Россия в XIX веке. Курс лекций / Н. А. Троицкий. – М.: Высшая школа, 1999. – 431 с.
9. Гарбачова, В. В. Паўстанне 1830–1831 гг. на Беларусi / В. В. Гарбачова; [наук. рэд. У. А. Сосна]. – Мiнск: БДУ, 2001. – 184 с.
10. Дело о дворянском происхождении рода Грегоровичей // Letuvos valstybes istorijos archivas (LVIA). – Фонд 391. – Оп. 5. – Д. 207. – 17 л.
11. Дело о дворянском происхождении рода Матулевичей Виленского и Россонского уездов (1804–1842) // LVIA. – Фонд 391. – Оп. 5. – Д. 404. – 42 л.
12. Дело об установлении дворянского происхождения рода Шабуневичей Ковенского и Ошмянского уездов (1800 – 1842) // LVIA. – Фонд 391. – Оп. 5. – Д. 649. – 9 л.
13. Тумiловiч, Г. М. Палiтыка царызму ў адносiнах да дробнай шляхты Беларусi ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. / Г. М. Тумiловiч // Нацыянальная палiтыка расійскага самадзяржаўя на Беларусi ў канцы XVIII – пачатку XIX ст.: зб. навук. прац / Бел. дзярж. педагаг. ун-т; рэдкал.: А. М. Люты [i iнш.]. – Мiнск, 1995. – С. 114–128.

Паступiла 15.03.2012